

XIVA XONLIGI BOZOR INFRASTRUKTURASIDA HUNARMANDCHILIK DO‘KONLARINING O‘RNI

Ruzmetova Oydinoy Erkinboy qizi, UrDU tayanch doktorant

THE PLACE OF CRAFTSMANSHIP SHOPS IN THE MARKET INFRASTRUCTURE IN THE KHIVA KHANATE

Ruzmetova Oydinoy Erkinboy kizi, PhD student at UrDU

МЕСТО РЕМЕСЛЕННЫХ МАСТЕРСКИХ В РЫНОЧНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЕ ХИВИНСКОГО ХАНСТВА

*Рузметова Ойдиной Эркинбой кызы, базовый докторант
Ургенчского государственного университета*

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asrda Xiva xonligida mavjud hunarmandchilikning ahvoli, hunarmandlar faoliyati va shu bilan birga ustaxona-do‘konlar haqida ma’lumotlar berilgan. Shuningdek, hunarmandchilikning turlari, hunarmandlarning alohida mahallalari, ichki va tashqi savdo uchun zarur bo‘lgan mahsulotlarning bozorlarda sotilishi va xalqning ijtimoiy hayoti, kundalik ehtiyojlari uchun zarur bo‘ladigan turlari to‘g‘risidagi masalalar qayd etiladi.

Kalit so‘zlar: hunarmandlar, do‘kon-ustaxonalar, bozor kunlari, Xiva arxiv hujjatlari, mahalla, kalontar, choybozor.

Annotation: This article discusses the state of handicrafts in the Khiva Khanate in the 19th century, the activities of artisans, and provides information about workshops and shops. It also addresses the types of handicrafts, the specific neighborhoods of artisans, the sale of goods necessary for internal and external trade in markets, as well as issues related to the social life of the people and the types of goods needed for their daily needs.

Keywords: Artisans, workshop-shops, market days, Khiva archival documents, neighborhood, kalontar, tea market.

Аннотация: В данной статье рассматривается состояние ремесел в Хивинском ханстве в XIX веке, деятельность ремесленников и информация о мастерских-лавках. Также обсуждаются виды ремесел, отдельные районы ремесленников, продажа товаров, необходимых для внутренней и внешней торговли, на рынках, а также вопросы, касающиеся социальной жизни народа и его повседневных нужд.

Ключевые слова: ремесленники, мастерские-лавки, рыночные дни, архивные документы Хивы, махалля, калонтар, чай-базар.

<https://orcid.org/0009-0009-3063-047X>

e-mail:

ruzmetova.oydinoy@inbox.ru

KIRISH. Hozirgi kunda bozorlar, do'konlar, market yoki supermarketlar aholi hayotining ajralmas va zarur qismiga aylangan. Ularni turli hududlarda, chekka qishloq hududlarida, aniqroq qilib aytganda, inson qadami bor joyda uchratishimiz mumkin. Savdo tuzilmalarining tuzilishiga qarasak, bir tizimga solingan mahsulotlar alohida rastalarda joylashganligini ko'ramiz. Albatta do'konlar, katta savdo majmualarining joyi o'zgarmasligi mumkin. Ammo, alohida bir tarmoq bo'lib joylashgan bozorlar ma'lum bir hududga ko'chishi yoki kengayishi mumkin. Ko'ptarmoqli bozorlar aslida umumiy bozorlar hisoblanadi. Hunarmandchilik savdo bilan bog'liq faoliyat turidir. Hunarmandlar o'z mahsulotlarini bozorlarda yoki o'zlari tashkil qilgan do'konlarda sotadilar. Xo'sh, XIX asrda ham shunday edimi? Xiva xonligi hayotida bozorlar, umuman olganda hunarmandchilik do'konlarining ahamiyati qanday edi? Aholining ushbu do'kon mahsulotlariga ehtiyoji baland edimi? Bu davrda savdogarlar o'zi kimlar edi? Bozorlarning joylashuvi va o'tkazilishida qanday farqlar mavjud? Bu tadqiqotimiz ana shunday savollarga javob izlaydi.

ADABIYOTLAR SHARHI VA METODLAR. Xiva xonligi XVIII asrning oxiri va XIX asrda Xiva xonligi hunarmandchilik do'konlari va savdo-hunarmandchilik tizimi haqida o'z ma'lumotlarini mahalliy tarixchilardan tashqari, rus elchilaridan **N.Muravyov, G.I.Danilevskiy, Girshfeld, Galkin**, sovet davrida xonlik ijtimoiy-iqtisodiy hayotini o'rgangan **A.Abdurasulov, M.Otajonov**, Xiva xonligi arxivini yig'gan **P.Ivanovlar**, shuningdek mustaqillik davrida hunarmandchilik tarixini o'rgangan **S.Turayevalar** asarlari katta yordam beradi. Bu tadqiqotni qilishda Xiva xonligidagi hunarmandchilik do'konlarining tashkiliy va iqtisodiy tuzilmasini, hunarmandchilik do'konlari qanday ishlaganini, ular qaysi hunar sohalariga ixtisoslashganini va o'zgaruvchan iqtisodiy sharoitlarga qanday moslashganini **maqsadli tahlil**, hunarmandchilik do'konlarining ijtimoiy roli haqida, do'konlarning ijtimoiy strukturalar va umuman, xalqning turmush tarziga qanday ta'sir ko'rsatganini **sotsiologik yondashuv tahlilidan va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanilgan**.

MUHOKAMA. Hunarmandchilik va savdo haqida gapirar ekanmiz, avvalo bu tizimning ishlashi

uchun shart-sharoit zarurdir. XVIII asr oxiri, XIX asr boshlarida sug'orish inshootlarining qurilishi xonlikdagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlab berdi. Yangi sug'orish tarmoqlarining ko'payishi shaharlar mavqeyini tiklab, hunarmandchilik va savdo markazlarining paydo bo'lishiga olib keldi. Xivada XIX asr boshlarida hunarmandchilik shahar aholisi o'rtasida tabaqalashgandi. Tayyorlangan mahsulotlar asosan, shahar bozorlarida sotilardi.

Hunarmandchilikka to'xtalgan ekanmiz, bevosita hunarmandlar ichida XIX asr oxiri XX asr boshida eng mashhurlari metallarni qayta ishlovchilar bo'lgan. Sababi bu davr qishloq xo'jaligida va maishiy hayotda ham bunday buyumlarga ehtiyoj baland bo'lgan. Masalan, temirchilar ish qurollarini yasashgan bo'lsa, taqa, qulf, pichoq, mix, igna kabilarni yasovchilarning ham bozori chaqqon bo'lgan.

Metallni qayta ishlovchilardan keyingi o'rinda turuvchi yo'g'ochni qayta ishlovchi hunarmandlar hisoblangan. Odatda, duradgorlarning ustaxonalari shaharlar markazida, bozorlarda joylashar va ularda aholining buyurtmasi asosida ham "sandiqlar, eshiklar, beshiklar" va boshqa narsalar yasab berilar edi.

Shahar aholisining ko'pchiligi paxtani qayta ishlash va mato to'qish bilan hayot kechirishgan. Ular ip tayyorlash, to'qish, tayyor matolarni qayta ishlash kabilarni bajarganlar. Bo'zchilarning do'konlari odatda o'z uyida joylashgan. Arxiv ma'lumotlariga ko'ra bo'zchi do'konlarining soni 17ta deb ko'rsatilgan. Xonlikda chitgarlik bilan shug'ullanuvchilar alohida mahallalarda yashaganlar. XIX asrning 70-yillarida Xiva shahrining Nurullo chitgar mahallasida 120 xonadon yashagan bo'lib, ular o'z bozori chorsusiga ega bo'lgan va asosan chit ishlab chiqarish bilan shug'ullangan[1.51]. Xiva davlat hujjatlaridan birida Husayn binni Eshniyoz chitgarining nomi eslatib o'tilishi buni tasdiqlaydi.

Xiva hunarmandchiligi turlaridan biri bu bo'yoqchilik hisoblanib, asosiy bo'yoq olinadigan o'simlik turi bu ro'yan edi. Bu bo'yoq qizil rangli bo'lib, jun va paxta tolali matolarni bo'yashda qo'llanilgan. Bu bo'yoqning mashhurligi u bilan savdo qiladigan savdogarlarning shakllanishiga olib kelgan. Shunday shaxslardan biri, Otajon Ro'yanfurush Xiva qozilik hujjatlarining birida tilga

olinadi[2.148]. Bu bo'yoq asosan tashqi savdo orqali boshqa hududlarga ham yetkazilgan. XIX asrning 60-yillarida Xivada 47 kishi bo'yoqchilik bilan mashg'ul bo'lgan[3.139]. Ko'pchilik hollarda bo'yoqchilar to'quvchilar yoki ipak bilan savdo olib boruvchi mahalliy savdogarlar buyurtmasi asosida ish olib borganlar.

XIX asrning 40-yillaridan boshlab, xonlikda yangi bosh kiyim – cho'girma rasm bo'la boshladi. Xorazmliklar bungacha asosan telpak kiyishgan. Hunarmandlarning bosh kiyimlari alohida tur sifatida o'z bozoriga ham ega bo'lgan. Shunday bozorlardan biri XIX asr 70-yillariga oid vaqfnomalardan birida “Muhammad Rizo Xo'ja vaqf qilgan mol-mulklar tarkibidagi 9 ta qalpoq sotadigan bozordagi ayvoncha” ma'lumotlari uchraydi[13.5]. Xonlikda po'stindozlik ham mavjud bo'lib, hunarmandlar har xil terilardan ishlab chiqarganlar. 1874-yil po'stindo'zlar kalontari Nurmuhhammad mamlakatdagi tutqunlikdagi qullar ozod qilinganidan keyin po'stin bozori kasod bo'lganligini ma'lum qilib, po'stin bozoridagi hunarmandlardan olinadigan soliq miqdorini kamaytirishini so'rab xonga arz qilgan[4.38a]. Ko'nchi ustalar ham alohida joylashgan bo'lib, bozorga mahsulot ishlab chiqarish bilan birga buyurtma asosida ham ishlaganlar.

G.I.Danilevskiy asarida Xiva xonligidagi savdo-hunarmandchilik markazlarini tasvirlash barobarida shaharlardagi hunarmandchilik do'kon-ustaxonalardan olinadigan soliqlar va hunarmandchilikning boshqa sohalari haqida ma'lumot bergan. Shuningdek, u xonlikdagi hunarmandchilik va savdo markazlari sonini 29 ta, A.Vamberi shaharlar sonini 32 ta deb ko'rsatgan.

S.Turayeva o'z tadqiqotida hunarmandchilik kasblarini uch guruhga bo'lib ko'rsatadi. Birinchisi tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchilar, ikkinchisi, turmushda aholining turli tabaqa vakillariga xizmat ko'rsatuvchi kasblar va uchinchisi, o'z faoliyati bilan hunarmandlarni savdo ahli bilan bog'lagan kasb egalari[5.44].

Xonlik hududida qurol-aslaha ishlab chiqarish ham rivojlangan bo'lib, asosan kundalik ehtiyojlar uchun kerak bo'ladigan metall asboblari bo'lgan. 1854-yilgi voqealarni eslab Sayid Homid To'ra Kamyob askarlar “Temirchi do'konida pichoqlarini charxlatib” olganligini yozgan[6.143a]. Bundan anglashiladiki, temirchilar o'z ustaxona-do'konida faoliyat yuritgan. XIX asr 60-yillarida Xivada 7 ta

pozachi do'kon-ustaxonasi, 38 ta misgar, 6 ta pichoqchi kishi, 22 ta qulfgar faoliyat ko'rsatgan[3.138].

Xonlikda porox bilan ham faol savdo amalga oshirilgan bo'lib, u asosan, Ileyali, Ko'hna Urganch va Oqtepa bozorlarida sotilgan[7.193]. M.Ivanin “Xivaliklar poroxni o'zlari tayyorlaydilar va uni bozorlarda sotadilar”, deb qayd etadi. Hunarmandchilik sohalaridan yana biri sovun ishlab chiqarish edi. Sovungarlar mahsulotiga aholi o'rtasida talab katta edi. Shaharlarda sovun ishlab chiqarishga doir ayrim ma'lumotlar Xiva xonligiga taalluqlidir. XIX asr boshlarida N.Muravyov, “Xivada yana shunday hunarmandchilik turi borki, uni kuchaytirish maqsadga muvofiqdir. Bu Xivadan sovun olib ketish. Xiva sovuni Sharqda o'zining sifati va odatdan tashqari arzonligi bilan mashhurdir”, deb qayd etadi[8.219].

Oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish alohida tarmoq sifatida ajralgan bo'lib bu mahsulotlar nafaqat bozor uchun, balki saroydagilar iste'moli uchun ham ishlab chiqarilgan. Oziq-ovqat mahsulotlari ko'pincha ular sotiladigan bozor nomi bilan atalgan bo'lib, masalan, g'alla bozor, nonbozor, choybozor kabi. 1854-yilgi Oldi-sotdi shartnomalaridan birida Odamboy o'g'li Abdulloh boy ismli shaxs Yoqub hoji degan kimsaga Xivaning “choybozor”idagi bir usti bostirilgan xona va choy sotadigan do'konchani 5 Xorazm tillosiga sotganligi qayd etiladi[2.37]. Boshqa bir ma'lumotlarga ko'ra “Dil-i g'aroyib” asarida qayd etilishicha, “Xivaning bozorlar joyisi ziyoda tang va tordur. Qal'aning sharqisida tahminan 5-6 tanob ko'l bor erdi. Olloqulixon farmoyishi ila fuqaro jamoasi 45 kunda ko'mib, bozor joyi qildilar. Qadimda bu joyda bir bog' bor edi. Turli daraxtlar va turli mevali daraxtlar bor edi. Ondin bir gujum qolg'on ekan. Bu ham qurubdir. Oning tagi g'alla bozor erur. Xalo baqqol jamoasi va baliq pishiradurlar. Tomonlar do'kon qilub o'tirurlar va oshpazlar ham do'kon qilubdirilar”[9.200a], - deb yozadi Xudayberdi ibn Qo'shmuhammad.

Nonvoyxonalar kasb egalarining uyida joylashgan bo'lib, unda nonvoylar yakka tartibdagi buyurtmalarni bajarishar va bozorlarda sotish uchun non yopishardi. XIX asr o'rtalarida Xivada bo'lgan rus savdogari Abrosimov xivaliklarning “cho'raki” katta non bo'lib, u Xiva bozorida 5 tangaga sotilishi haqida ma'lumot bergan[10.31]. Nonvoylar o'z nonvoyxonalarini iloji boricha bozor hududiga yaqin

yerda joylashtirishga harakat qilganlar. Lekin buning har doim ham iloji topilmagan. Sababi non yopish va sotish uchun bozor hududidan joy ijaraga olish kerak bo'lgan. Nonvoylar bozorda qizg'in savdoni amlaga oshirganlar. 1873-yilgi xotiralardan birida "Xivaliklar bozorga arava to'la unlar, sabzavotlar, tovuq, qo'y, laliga (katta lagan)ga solib, yangi yopilgan nonlarni, o'rik, gurunch, qand, choy va ko'p miqdorda oq tut mevalarini sotishga olib chiqqanligi eslatib o'tiladi[11.132]. Bu davrda Xiva shahrida 18 ta kishi nonvoylik qilgan. Shuningdek, Xiva bozorlarida faoliyat yuritgan oshpazlar, kallapazlar, baliqpazlarning ham soni 18 ta deb ko'rsatilgan.

Xonlikda barcha hunarmandchilik turlaridan qat'i nazar, ularning tepasida kalontarlar turgan. Ularning vazifasiga nafaqat hunarmandlar ishlab chiqarishi, balki boshqa shahar va xorij bilan olib boradigan savdo-sotiq munosabatlarini nazorat qilib, karvonboshilarga yordamchi bo'lishgan. Shuni ta'kidlash joizki, hunarmandlar o'z do'konlarini ochishdan oldin ba'zi bir odatlarni, ya'ni "pir arvohi" an'anasini o'tkazganlar. Masalan, yangi bir do'kondor choy sotadigan do'kon ochmoqchi bo'lsa, 9 ta non va uzum olib kelib, kalontar va 2-3 qariyani chaqirib fотиha olib, keyin choy sotishga mo'ljallangan o'z do'konini ochishi mumkin bo'lgan. Agar bu udum bajarilmasa kalontarlar do'kon ochishga ruxsat bermaganlar.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, hunarmandlar o'z mahsulotlarini ustaxonalari qoshidagi do'konlarida sotganlar. Do'koni bo'lmaganlar mahsulotlarini bozorda sotish uchun kimningdir do'koni, savdo ayvonchalariga ijaraga joylashtirganlar. Xususan, G.I.Danilevskiy xonlik shaharlaridagi do'konlar statistikasini keltirgan. Bog'ot shahrida esa do'konlar soni 70 tagacha, Gurlanda 66 ta do'kon, Qilich Niyozbiy shahrida 100 ta do'kon, Xitoy shahrida 25 ta do'kon, Qipchoqda 70 ta do'kon, Ko'hna Urganchda 75 ta do'kon, Qiyot shahrida 40 ta do'kon, Mang'itda 40 ta do'kon, Yangi Urganchda 320 ta do'kon, Toshhovuzda 180 ta, Xonqada 85 ta do'kon, Shohobodda 100 ta do'kon, Qo'ng'irot shahrida 315 ta, Xiva shahrining o'zida esa 260 ta do'kon va karvonsaroyda 46 ta do'kon joylashgan[12.103-114]. Bir hujjatda XIX asrning o'rtalarida saroy bozorida o'z do'koniga ega bo'lgan 21 shaxsning ro'yxati keltirilgan[14.3250].

NATIJA. Xiva hunarmandlari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan keng savdo-

sotiq amalga oshirilgan. XIX asrning 60-yillarida Xiva markaziy bozorlarida do'kon ochib, maxsus yorliq- tagjoy to'lab turgan hunarmandlar soni 556 ustadan iborat bo'lib, ular 27 xil kasb-hunar vakillari bo'lgan[5.187]. Ko'pchilik hunarmandlarni o'z do'koniga ega bo'lmasa-da tandirchilar, chitgarlar, kulollar uyidan yetkazib berib, xizmat qilganlar. Soliqlarni esa muntazam to'lab borishgan. Soliq miqdori har bir ustaxona uchun 2,5 tillo "manat puli", bir tillo "tagjoy", bir tillogacha "kira haqi", shuningdek, mahsulotni sotganliklari uchun yiliga bir tillo, bozordagi do'konlari uchun 7-9 tanga joy puli to'lashgan[1.67].

Shunday qilib, XVI-XIX asrning o'rtalarida Buxoro va Qo'qon xonliklaridagi kabi Xiva xonligi shaharlarida ham turli-tuman hunarmandchilik sohaları mavjud edi. Ularning barchasida aholining kundalik turmushi va ehtiyojlariga xizmat qiluvchi hunar turlari, gazlamalar tikish, kiyim-bosh tikish, uy-ro'zg'or buyumlari, kulolchilik, temirchilik, duradgorlik mahsulotlari, oziq-ovqat turlarini ishlab chiqarish kabilar rivojlangan edi. Turli hunarmandlar o'z faoliyatlari bilan shaharlar iqtisodiy hayotining rivojlanishiga o'z hissalarini qo'shganlar.

XULOSA qilib shuni aytish mumkinki, inqilob davridan keyin bir qancha hunarmandchilik turlari inqirozga yuz tutishiga qaramay, hunarmandchilikning yangi turlari takomillasha bordi. Ular jumlasiga harbiy qurol-aslaha ishlab chiqarishga ixtisoslashgan hunar turlarini kiritish mumkin. XVI-XVII asrlarda Xiva xonligi o'zining ip va ipak mahsulotlari bilan dong chiqargan bo'lsa, XIX asr oxiriga kelib ba'zilar inqirozga uchradi. Bunga Rossiya fabrikalarida to'qilgan ip gazlamalarning ko'plab keltirilishi ham ta'sir ko'rsatdi. XX asr boshlaridan hunarmandchilik qishloq xo'jaligidan butunlay ajralib chiqdi, pul-tovar munosabatlari to'la shakllandi. Shuni aytish lozimki, hunarmand bir paytning o'zida ham usta, ham savdogar edi. O'z mahsulotlarini o'zlari bozor belgilagan narxda sotirshardi. Xiva xonligidagi bozorlar bir-biriga yaqin joylashgan hamda aholining gavjumligiga qarab haftada bir kun yoki ikki kun bozor bo'lgan. Ana shu bozorlar maydonida do'kondorlar o'z do'konlariga ega bo'lganlar va mahsulot oldi-sotdisi bilan shug'ullanganlar. Bu davr manbalarida asosan, arxiv manbalari va vaqfnomalar, shuningdek kirim-chiqim hujjatlaridan olingan ma'lumotlar muhim o'rin tutadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдурасулов А. Хива.-Тошкент: 1997.
2. Каталог хивинских казийских документов XIX - начало XX вв. – Ташкент – Киото, -2001. Д. - № 453.- № 166.
3. Иванов П.П. Архив хивинских ханов XIX в. Ленинград. 1940.
4. Отажонов М. Хоразм хонлиги тарихига оид материаллардан. – УзРФА ШИ. - № 11664/II – 38а варақ.
5. Тураева С. Хива хонлиги хунарамандчилик тарихи. -Тошкент: 2017.
6. Сайид Ҳомиджон тўра ибн Сайид Муҳаммадхон Камёб. Таворих ул хавонин. - ЎзРФА ШИ -№7717 рақамли қўлёзма.
7. Гиршфельд В. А., Галкин А. С. Военно-статистическое описание Хивинского оазиса.
8. Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 гг. – М, 1822.В. Вельяминов-Зернов В. Сведения о Коканском ханстве. Гейнс А.К. Сборник статей о Средней Азии. – Т.1.
9. УзРФА ША. Dili g'aroib. - № 1335 рақамли қўлёзма.
10. Рассказ торговца Абросимова о поездке его в Хиву // Туркестанские ведомости. 1871. -№ 31.
11. Макъ-Гахан. Военные действия на Оксуса и падание Хивы– М., 1875.
12. Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. Кн.5. -СПб., 1851.

Arxiv ma'lumotlari:

13. УзР МДА, И-125 жамғарма, 2-рўйхат, 499-йиғма, 5-хужжат.
14. Ичанқалъа музей-қўриқхонаси архиви, № 3250-рақамли хужжат.

